

## **SESOSTRIS – IDEAŁ WŁADCY EPOKI OŚWIECENIA**

SESOSTRIS – THE IDEAL RULER OF THE ENLIGHTENMENT

*Hieronim Kaczmarek*

Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Szczeciński  
ul. Mickiewicza 18, 70-383 Szczecin, Poland  
hieronimk@wp.pl

ABSTRACT. The paper discusses the adaptation of the Egyptian Pharaoh Sesostris as an ideal ruler by the people of the Enlightenment.

W nauce europejskiej Oświecenie to okres poważnych zmian, zachodzących chociażby w metodologii badań. W naukach historycznych zmiany w traktowaniu przeszłości znalazły swój wyraz w ówczesnych opracowaniach naukowych oraz w nowych podręcznikach szkolnych. Te ostatnie były wiernym odbiciem ówczesnego stanu wiedzy o świecie starożytnym<sup>1</sup>. Podręczniki do nauki historii starożytnej powstałe na przełomie XVIII i XIX wieku – w okresie rodzącej się wśród europejskich, w tym polskich, warstw wykształconych mody na Orient – stanowiły główne źródło wiedzy o przeszłości Egiptu faraonów dla wielu następnych pokoleń i wpływały na ich spojrzenie na jego dzieje nawet po „rewolucji”, jaką było odczytanie hieroglifów.

Od starożytności w nauczaniu historii nie zmieniło się jednak jedno: w XVIII, a nawet jeszcze do połowy XIX wieku narrację historyczną nadal traktowano – jak to określa Andrzej Feliks Grabski<sup>2</sup> – jako swoistą skarbnicę budujących „exemplów”. Grabski ma też rację, gdy stwierdza, że łacińska sentencja „historia nauczycielką życia” nigdy nie była traktowana bardziej serio i z większą powagą niż w wieku XVIII. Czołowi polscy oświeceniowi reformatorzy szkolnictwa pisali o tym otwarcie. Tak uczynił na przykład Grzegorz Piramowicz<sup>3</sup>:

---

<sup>1</sup> Zob. Kaczmarek 2004.

<sup>2</sup> Grabski 1976, 25.

<sup>3</sup> Piramowicz 1776, nlb. 8.

Na koniec historia dzieiów ludzkich z geografją człowiekowi prywatnemu dla wpaiania weń, przez sławione przykłady, miłości cnoty, i wstrętu występku, dla domowego rządzenia się, dla zabawy przystoyney wielce pożyteczna, człowiekowi publicznemu do znania rządów, spraw pospolitych, chronienia się błędów w traktowaniu z obcymi Państwami koniecznie poczebna, ma przez cały klasz przeciąg miejsce w tym układzie.

Na takie miejsce nauki historii w szkołach wskazywał jeszcze pół wieku później Karol Milewski<sup>4</sup>, co dobitnie podkreślił we wstępie do swego podręcznika:

W Historii uczy my się kochać oyczyznę, szanować rodziców i wszelką zwierzchność krajową, dochowywać praw i ustaw do uszczęśliwienia społeczności ludzkiej dążących.

Kilkadziesiąt lat później w swej *Historii powszechnej* podobną myśl powtórzył włoski historyk Cezar Cantu<sup>5</sup>.

Brak możliwości bezpośredniego poznania cywilizacji starożytnego Egiptu, począwszy od zwycięstwa chrześcijaństwa i utraty znajomości języka egipskiego aż do odczytania pisma hieroglificznego przez Jeana François Champolliona, powodował, iż w Europie nie potrafiono wyjaśnić wielu ważnych momentów w dziejach Egiptu. Cywilizację tego starożytnego kraju lepiej poznano dopiero w drugiej połowie XIX wieku<sup>6</sup>. Wcześniej wiedza o Egipcie stanowiła zaledwie odbicie zainteresowania się tym krajem autorów starożytnych, i to jedynie w takim stopniu, w jakim do naszych czasów przetrwała spuścizna antyczna. Egipt jawił się więc jako kraj tajemniczy i legendarny. Z braku konkretnych i wiarygodnych informacji próbowano „złamać jego kod” poprzez wymyślanie „wyjaśnień” niemających nic wspólnego z rzeczywistością, za to w sposób nieograniczony wykorzystujących wyobraźnię. Dzisiaj ten nurt rozwinął się w tak zwaną „piramidologię”<sup>7</sup>.

W upadającej Rzeczypospolitej widać wyraźne tendencje, by naukę historii włączyć w proces budowy nowego społeczeństwa, by budzić za jej pośrednictwem świadomość narodową i miłość ojczyzny. Przeszłość stała się bardzo ważnym punktem odniesienia dla toczonych przez stulecie XVIII dyskusji i walk politycznych. Przywoływane, często z bardzo odległej przeszłości, postacie historyczne stawały się – w zależności od intencji autora – patronami określonych koncepcji ideowych bądź też znakami przestrogi dla współczesnych. Jedno z najważniejszych dzieł tego okresu *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* Stanisława Staszica jest przecież nie tyle biografią wielkiego polityka szesnastowiecznej Polski, ile wielkim

<sup>4</sup> Milewski 1827, nlb. 4.

<sup>5</sup> Cantu 1853, I, 1.

<sup>6</sup> Jean Vercoutter (1992, 586) uważa za przełomowy rok 1845, gdyż wówczas uznano ostatecznie w Europie odkrycie Champolliona; w Polsce jednakże jeszcze w latach 50., a nawet 60. XIX wieku pojawiają się liczne publikacje niekorzystające z ówczesnych najnowszych ustaleń egiptologów.

<sup>7</sup> Właśnie z nagromadzenia się licznych a fantastycznych teorii na temat piramid wzięło się w naszym języku pojęcie piramidalnej bzdury.

dyskursem autora o współczesności. Nie jest też rzeczą przypadku, że gatunkiem, który szczególnie bujnie rozwinął się w tamtych czasach, były *Rozmowy zmarłych*, w których dawni mędrcy – filozofowie, poeci i politycy – oceniali oraz komentowali bieżące wydarzenia. Szczególnie często odwoływano się do historii starożytnej, która przynajmniej w jakimś elementarnym zakresie znana była wszystkim. Można nawet powiedzieć, że antyk stawał się wówczas rodzajem uniwersalnego kodu ułatwiającego porozumiewanie się. W trochę mniejszym stopniu wykorzystywano w tym celu starożytny Egipt, co nie znaczy, że w jego przeszłości – zwłaszcza tej, którą uznawano za legendarną – nie znajdowano interesujących przykładów.

W historiografii drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX wieku dzieje Egiptu rozpoczynają się najczęściej ok. 2200 roku przed Chr., a więc już po biblijnym potopie – panowaniem Hyksosów. Dla wielu autorów rzeczywista historia Egiptu rozpoczyna się jednak dopiero od panowania Psammetika I (664–610 przed Chr.), a więc od połowy VII wieku przed Chr. Podstawą takiego sądu zapewne było zdanie Herodota (II 154), że dopiero osadnictwo helleńskie w Egipcie pozwoliło poznać lepiej historię tego kraju – uwiarygodniło ją. Od panowania Psammetika I, czyli od momentu oswobodzenia się Egiptu spod panowania asyryjskiego, nastąpiło szersze zetknięcie się starożytnych Greków (najemników w wojskach królewskich, a później kupców) z Egiptem, chociaż – jak wiemy z różnych dzieł greckich historyków – takie pojedyncze kontakty zdarzały się także wcześniej.

Wspomniany podział historii Egiptu na „dzieje legendarne” i „dzieje pewne” znajdziemy też w literaturze polskiej w wieku XVIII, o czym świadczą często tytuły pierwszych rozdziałów podręczników, jak u Kajetana Skrzetuskiego<sup>8</sup> – *Początki bajeczne i niepewne, czy u Pawła Kotowskiego*<sup>9</sup> – Dział III: *Dzieje niepewne Egipcjan do Sesostrisa 1816–2513 świata*<sup>10</sup>. Różnice w poglądach poszczególnych autorów zajmujących się historią najdawniejszych dziejów Egiptu dotyczą najczęściej określenia cezury między dziejami „legendarnymi” i „pewnymi”. Każdy z nich miał swoje własne zdanie na ten temat. Jedno było bezsporne – w oczach historyków omawianego tu okresu starożytny Egipt swe bogactwo i potęgę zawdzięczał sprawnej władzy faraonów oraz posłuszeństwu i dyscyplinie obywateli. Ten wniosek jawił się jako oczywisty i bezdyskusyjny, co podkreślał Walerian Piwnicki<sup>11</sup>:

<sup>8</sup> Skrzetuski 1782.

<sup>9</sup> Kotowski 1818, 9.

<sup>10</sup> Powyższe daty odnoszą się do początku świata, wyliczanego na podstawie Biblii. System takiej datacji, gdzie rok 0 to moment stworzenia świata, funkcjonował w nauce europejskiej równoległe z innym sposobem obliczania dat – od roku Narodzin Jezusa, który to rok za sprawą tego wydarzenia w tym systemie określania daty stawał się rokiem 0.

<sup>11</sup> Piwnicki 1772, 170–171.

Sławne w starożytności rządy iedynowładcze Egipskie naywiększy z zachowania wprowadzonych raz na zawsze i dawnością poświęconych zwyczajów zaszczyt swoy odbierały. Te w księgach świętych z pilnością zapisane prawidłem były tak królowi, iak y każdemu partykularnemu wypełniania powinności iego. W tych księgach w powszechności, ale i nayszczególniejsze y nayobojętniejsze, tak dalece, że i potrawy, które ieść, i napoie, których i pod iaką miarą używać mieli, oznaczone były.

Później uczynił to także Kotowski<sup>12</sup>:

Egipcyanie nypierwsi ze wszystkich ludzi ustanowili rząd mądry, czyniący życie przyjemnem i miłem, a ludzi szczęśliwymi.

W innym miejscu uzupełnił tę myśl, pisząc<sup>13</sup>:

[...] ich królowie nie rządzili podług swej woli i upodobania, lecz podług praw przepisanych, które się nawet do prywatnego życia królewskiego rozciągały. Nie mógł tam król, ani ieść, ani pić, ani się bawić, ani spać, tylko w czasie prawem naznaczonym.

Ta informacja, zaczerpnięta z Diodora Sycylijskiego, powtarza się w wielu ówczesnych podręcznikach i stanowi ważny element obrazu idealnego władcy, który przestrzega prawa. Słowa Diodora stanowią zapewne nawiązanie do pojawiającej się w tekstach egipskich informacji o obowiązku króla dbania o Ma'at<sup>14</sup>.

Ulubionym „bohaterem” historyków europejskich XVIII i pierwszej połowy XIX wieku był faraon Sesostris<sup>15</sup>.

Wydaje się, że „zapotrzebowanie” epoki na pozytywnego władcę legło u podstaw tego, że Sesostris stał się bohaterem również wielu utworów literackich<sup>16</sup>. Podstawowym źródłem wiedzy o nim był Herodot (II 102–109). Poszerzone informacje o jego czynach przekazał też Diodor Sycylijski (I 53–58, 94), wykorzystując

<sup>12</sup> Kotowski 1818, 18.

<sup>13</sup> Kotowski 1818, 19.

<sup>14</sup> Ma'at to pojęcie bardzo szerokie. Z jednej strony to ład kosmiczny i harmonia, których zachwianie prowadziło do zniszczenia świata, a z drugiej – to sprawiedliwe wyroki władcy, jego troska o pomyślność poddanych. O miejscu bogini Ma'at w ideologii królewskiej – Assmann 2006.

<sup>15</sup> W literaturze obcej także poświęcano mu wiele uwagi, jak świadczy o tym ponownie wydane w roku 1769 dzieło Charlesa Rollina, gdzie biografia Sesostrisa w pierwszym tomie obejmuje strony 128–136, i opublikowany w roku 1772 w Paryżu drugi tom *Histoire universelle imitée de l'anglois François Henri Turpina*, poświęcony Egiptowi (*l'Histoire de l'Egypte, & des Peuples de Canaan*), gdzie narracja odnosząca się do Sesostrisa obejmuje aż 17 stron (146–162). Chociaż autorzy antyczni podają inne jeszcze wersje zapisu jego imienia (Sesonchosis, Sesosis, Sesosis, Sostris, Vezosis, Vesosis, Vesosis), powszechnie przyjęta jest forma Sesostris – O b s o m e r 1989, 34–35.

<sup>16</sup> Na przykład jako kapłan Sarastro w *Czarodziejskim flecie* Wolfganga Amadeusza Mozarta oraz jako król Sesostrix w sztuce teatralnej Franciszki Urszuli Radziwiłłowej *Igrzysko Fortuny*, powstałej ok. roku 1750 (Zinkow 2006, 88).

w swym opowiadaniu o dokonaniach tego faraona zaginione dzieło o Egipcie Hekatajosa z Abdery (IV–III w. przed Chr.), autora piszącego na dworze Ptolemeusza I (304–284 przed Chr.). Wydaje się, że Hekatajos, tworząc opowieść o życiu Sesostrisa, by podkreślić jego osiągnięcia i zasługi, posiłkował się przekazami o bohaterskich czynach Aleksandra Macedońskiego (336–323 przed Chr.)<sup>17</sup>.

Krótsze lub dłuższe wzmianki o tym faraonie znajdziemy także u Pliniusza Starszego (*Hist. Nat.*), Strabona (*Geografikon*), Lukana (*Bellum Civile* X 276–277). Jego popularność, a być może wręcz kult w okresie hellenistycznym (grecko-rzymskim), poświadczono są też prywatnymi inskrypcjami<sup>18</sup>.

W osiemnastowiecznych podręcznikach historii starożytnej rozdziały poświęcone Sesostrisowi są zazwyczaj najobszerniejsze. Jest to szczególnie widoczne w drugim rozdziale podręcznika Dominika Aleksandra Gabriela Szybińskiego<sup>19</sup>. Całość materiału podzielono tu na akapity uzupełnione opisem dokonania władcy na marginesach: *Sesostris* (s. 35), *Sesostra wychowanie* (s. 35–36), *Zwycięstwa* (s. 36), *Józef patriarcha za jego panowania wślawia się* (s. 36), *Zwycięstwa w Azji* (s. 36–37), *Niebezpieczeństwa w Europie* (s. 37), *Bunt w niebytności od Armais rodzonego brata* (s. 37)<sup>20</sup>, *Porządki poczynione od niego w Egipcie* (s. 37–38), *Kanały Sesostra* (s. 38).

Stworzony przez autorów antycznych wizerunek Sesostrisa doskonale nadawał się do tego, by służył jako przykład władcy idealnego, troszczącego się o wszechstronny rozwój swego kraju. Już w Antyku jego panowanie uważano za szczytowy punkt w rozwoju Egiptu. Po nim miał nastąpić powolny upadek znaczenia kraju, zakończony podbojem przez króla Etiopii Szabakona<sup>21</sup> i rozdrobnieniem „dzielnicowym”, zlikwidowanym dopiero przez Psammetyka. Taki punkt widzenia przejęła nauka oświeceniowa i późniejsza, o czym świadczy na przykład artykuł Piwnickiego<sup>22</sup>, podręczniki Skrzetuskiego<sup>23</sup> i Szybińskiego<sup>24</sup>.

W podręcznikach i rozprawach historycznych podkreślano przede wszystkim te cnoty i wartości, które predysponowały Sesostrisa do sprawowania władzy, jak chociażby wiedzę, którą przekazał mu Hermes:

<sup>17</sup> Lange (1954, 24) wskazuje liczne podobieństwa między czynami Aleksandra Wielkiego i Sesostrisa, jakie występują w dziełach autorów antycznych piszących po śmierci Macedończyka.

<sup>18</sup> W kaplicy Izidy w Abydos imię Sesostrisa upamiętnił niejaki Philokles w swoim graffiti – Rutherford 2003, 177.

<sup>19</sup> Szybiński 1772.

<sup>20</sup> Chciałbym zwrócić tu uwagę na to, że Armaias (Hairmais), brat Sesostra, zdaniem Diodora (I 64) był jednym z „kandydatów” do autorstwa największej piramidy.

<sup>21</sup> Szabako (715/13–700/698 przed Chr.) to władca XXV dynastii pochodzącej z Nubii.

<sup>22</sup> Piwnicki 1772.

<sup>23</sup> Skrzetuski 1782.

<sup>24</sup> Szybiński 1772. O jego znajomości starożytnego Egiptu – Kaczmarek 2004.

Sesostris syn jego wielki woioownik miał nauczycielem Merkuryusza, który Hermes Trismegistus od Greków, to iest trzykroć wielki nazwany. Król ten naywięcey praw i rządu dobrego wprowadził do Egiptu<sup>25</sup>.

Szybiński, opisując rządy tego egipskiego władcy, szczególnie mocno podkreślał rolę, jaką w sprawnym i efektywnym rządzeniu krajem odgrywali umiejętnie dobrani i wykształceni doradcy oraz współpracownicy faraona. Także Mikołaj Wolski<sup>26</sup> akcentował, iż w Egipcie za panowania tego władcy dwór królewski tworzyli ludzie doświadczeni i zasłużeni dla kraju. Wolno nam w tym chyba widzieć dość przejrzystą aluzję do ludzi odpowiedzialnych za Polskę w czasach saskich i Stanisława Augusta Poniatowskiego.

W podręcznikach podkreślano wykształcenie Sesostrisa. Szybiński<sup>27</sup> pisze o 700 młodzianach, wychowywanych wspólnie z Sesostrisem. Idąc śladem współczesnych sobie historyków, Piwnicki<sup>28</sup> przytacza legendę o wychowaniu Sesostrisa wśród rówieśników, spośród których już jako władca dobierał sobie najbardziej zaufanych współpracowników. Dla Piwnickiego był to przykład szczególnie interesujący, jako że pokazywał jemu współczesnym, jak ważną rolę dla osobowości przyszłego władcy odgrywa staranna edukacja.

Zgodnie ze zdaniem Strabona (I 2, 31) i Diodora Sycylijskiego (I 94), widziano w nim przede wszystkim wielkiego legislatora, wzór godny do naśladowania, jako że uporządkował prawodawstwo cywilne, przepisy podatkowe i rozdzielił grunty uprawne<sup>29</sup>. W tej roli zyskał uznanie Wolskiego<sup>30</sup> i Władysława Wężyka<sup>31</sup>. Był też uważany za władcę sprawiedliwego, troszczącego się jednakowo o bogatych i biednych.

Ta rola dobrego władcy znalazła odbicie w ocenie jego działań w innych dziedzinach gospodarki. Zdaniem Milewskiego<sup>32</sup>, dał on wolność niewolnikom, a ubogich zaopatrzył w narzędzia pracy. Jednakże Wężyk<sup>33</sup>, podobnie jak Cantu<sup>34</sup>, podkreślił rolę, jaką niewolnicy mieli odegrać w budownictwie starożytnego Egiptu w czasach jego panowania:

Na jednym z tych pomników stał napis, „iż ręka Egipska nie trudniła się podniesieniem jednego kamienia”.

<sup>25</sup> Piwnicki 1772, 156. Do Klaudiusza Eliana (Aelianus, *Variae Historiae Libri*, XII 4, XIV 34) jako źródła tej informacji odsyła Karol Rollin (1743, I, 171).

<sup>26</sup> Wolski 1784.

<sup>27</sup> Szybiński 1772, 37.

<sup>28</sup> Piwnicki 1772, 154–156.

<sup>29</sup> Arystoteles, *Polit.*, VII 9, 1 i VII 9, 4 (1329b) przypisuje mu jednak wprowadzenie podziału kastowego społeczeństwa.

<sup>30</sup> Wolski 1784, 34.

<sup>31</sup> Wężyk 1842, I, 38.

<sup>32</sup> Milewski 1827, 133.

<sup>33</sup> Wężyk 1842, I, 38.

<sup>34</sup> Cantu 1853, I, 397.

Wśród jego działań państwowotwórczych za ważne uznano prace nad reformami w administracji. Przypisywano mu podział kraju na prowincje, zwane z grecka nomami. Tych prowincji, zgodnie z informacjami Diodora, miało być 36. Taka liczba prowincji pojawia się też u Kotowskiego<sup>35</sup> i Milewskiego<sup>36</sup>.

Kolejną dziedzinę, w której przypisywano mu liczne osiągnięcia, stanowiło budownictwo. Za autorami antycznymi powtarzano niezmiennie, iż wybudował sto „kościółów”, mur obronny na wschodniej granicy i wykopał liczne kanały na obszarze całego Egiptu<sup>37</sup>.

Najbardziej znanym jego przedsięwzięciem budowlanym miał być kanał łączący Morze Śródziemne z Morzem Czerwonym. Reminiscencje tej myśli znajdziemy jeszcze w połowie XIX wieku u Kazimierza Błociszewskiego<sup>38</sup>. Należy zwrócić tu uwagę na zdanie Wężyka<sup>39</sup>, który – zapewne pod wrażeniem badań prowadzonych w trakcie ekspedycji Napoleona – uznał, że także Sesostris, podobnie jak Napoleon<sup>40</sup>, zaniechał tego dzieła.

[...] z powodu znaczniejszego wzniesienia tego morza [tj. Czerwonego – H.K.] od Śródziemnego.

Jego postać jednak nie była w całości idealna, miała też skazę. Mityczny Sesostrys nie był bowiem władcą pozbawionym ludzkich słabostek, czego nie zapomniał odnotować Kotowski<sup>41</sup>:

Sesostrys byłby iednym z najsławniejszych i najsławiejszych bohaterów, gdyby się dumą zbytecznie nie uwodził, i z królami w niewolą wziętymi łagodniey postępował.

oraz Wolski<sup>42</sup>:

[...] wielkim był ieszcze barbarzyńcem, że zawoyowanych królów do swego zaprzął wozu y jeździł nimi.

<sup>35</sup> Kotowski 1818, 10.

<sup>36</sup> Milewski 1827, 134.

<sup>37</sup> Najdalej w interpretacji tej informacji Herodota II 108 posunął się dziewiętnastowieczny filozof niemiecki Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1958, I, 306), pisząc iż Sesostris (identyfikowany przez niego z Ramzesem Wielkim) kazał wykopać kanały w całym kraju, tak iż w Egipcie nie można było używać konnicy, z której armia egipska uprzednio słyęła. Kotowski (1818, I, 9) budowę licznych kanałów tłumaczył potrzebą osuszenia bagien i utrudnieniem penetracji kraju przez najeźdźców.

<sup>38</sup> Błociszewski 1850.

<sup>39</sup> Wężyk 1842, I, 38.

<sup>40</sup> Źródłem informacji, iż Sesostris był pierwszym na świecie budowniczym kanału i zrezygnował z jego budowy dla tych samych powodów co później Napoleon, czyli różnicy poziomu położenia Doliny Nilu i Morza Czerwonego, był Strabon (*Geografikon* I. 2, 31; 17. I 25); wcześniej pisał o tym także Arystoteles (*Meteorolicorum* II 14 252b, 20–31).

<sup>41</sup> Kotowski 1818, 10.

<sup>42</sup> Wolski 1784, 35.

Co ciekawsze, ta informacja, ale rozbudowana o nowe elementy, pojawia się jeszcze u Cezara Cantu<sup>43</sup>:

Popisując się z przepychem barbarzyńskim i nieludzką pobożnością, jeździł do świątyni nie inaczej jak na wozie ciągnionym przez królów, których zwyciężył.

Hieronim Borzęcki<sup>44</sup>, chociaż do wielu osiągnięć Sesostrisa odnosił się z uznaniem, to w końcowym zdaniu o królu wyraził się dużo mniej przychylnie:

Sesostris nie więcej z swej nierostropney wyprawy nie uzyskał iedno że go Bogiem mianowano pod imieniem Bachusa. O nim to są piękne wiersze Owidiusza, które pisał o Bożku win<sup>45</sup>.

Niewykluczone, że tak chłodną i powściągliwą ocenę egipski władca zawdzięcza swej wojowniczej naturze. Borzęcki był – jak się wydaje – pacyfistą i z niechęcią odnosił się do wojen, nawet tych toczonych w starożytności.

Szczególnie często eksponowaną w czasach Oświecenia opowieść o zaprzęgnięciu przez Sesostrisa pokonanych wodzów do rydwanu uznawano wówczas za poważną skazę w jego życiorysie<sup>46</sup>. Te nieprzychylnie zdania dotyczyły zaprzęgnięcia pokonanych władców do rydwanu zwycięzcy, co potępiało wielu historyków oświeceniowych. Spośród autorów antycznych o takim wydarzeniu wzmiankuje Lukan (*Bellum civile* X, 277)<sup>47</sup>.

Chcąc jednak zachować to *exemplum* ideału władcy, starano się wyjaśnić owo zdarzenie na jego korzyść, chociażby tym, że trwało to krótko i faraon sam z tego pomysłu zrezygnował<sup>48</sup>.

<sup>43</sup> Cantu 1853, I, 397.

<sup>44</sup> Borzęcki 1776, 49.

<sup>45</sup> Sądzę, że Borzęcki połączył w całość militarne wyprawy Sesostrisa z wyprawami „cywilizacyjnymi” przez autorów antycznych przypisywanymi Ozyrysowi.

<sup>46</sup> Hasło *Sesostris* zamieszczone w wydany w Londynie w 1777 roku *A new Historical Biographical and Classical Dictionary* ogranicza się wyłącznie do zdania o barbarzyństwie władcy zaprzęgniętego pokonanych królów do swego rydwanu. Sądzę, że takie przedstawienie zachowania się zwycięskiego władcy w stosunku do pokonanych można umiejscowić dopiero w epoce Nowego Państwa. Można by przypisać je np. któremuś z wojowniczych faraonów XVIII dynastii – Totmesowi I (1504–1492 przed Chr.) lub Totmesowi III (1479–1425), a także wojowniczym władcom XIX dynastii – Setiemu I lub Ramzesowi II, gdyż dopiero w tym czasie w walkach powszechniej korzystano z rydwanów, a nie Senuseretowi III (1872–1853/1852 przed Chr.).

<sup>47</sup> Wydaje się, że wyobrażenie to swe źródło może mieć w reliefie Seti I, faraona XIX dynastii, umieszczonym na ścianie wielkiej sali kolumnowej świątyni w Karnaku. Omawiana scena przedstawia faraona powracającego z wyprawy wojennej w rydwanie, przed którym w trzech rzędach kroczą związani jeńcy. Jednakże w scenie tej rydwan ciągną konie.

<sup>48</sup> Milewski 1827, 134.

Jako wielkiego wojownika postrzegał Sesostrisa – w jednym z przyswojonych językowi polskiemu podręczników – Semen Szmaragdow<sup>49</sup>.

Autorzy antyczni wymieniali różne obszary, których podboju miał dokonać Sesostris. W czasach nowożytnych przypisywano mu także zwycięskie wyprawy do Europy i Chin, ale to jest już wyłącznie fantazja niektórych osiemnastowiecznych historyków<sup>50</sup>, rozbudowujących przekazy Herodota (II 102–109) i Diodora Sycylijskiego (I 53–58, 94). Niektórzy z oświeceniowych historyków przypisywali Sesostrisowi dotarcie nawet do Atlantyku<sup>51</sup>.

Herodot (II 103–105) wśród północnych terenów, które miał podbić Sesostris, wymienia krainy Scytów i Traków w Europie, a azjatycki lud Kolchów uważał za potomków Egipcjan<sup>52</sup>.

Strabon w swej *Geografii* nie bardzo potrafił się zdecydować, czego dokonał Sesostris. Raz bowiem przypisuje mu podbój azjatyckiej Liberii, europejskiej Tracji i Pontu, ale zaprzecza, by dotarł on do Indii (ks. XV 1, 6), w innym miejscu natomiast (ks. XVII 1, 5) wspomina o jego najeździe na Etiopię, gdzie wybudował twierdze i świątynie, i o dotarciu przez krainę Troglodytów do ziemi „przynoszącej cynamon”, a położonej daleko na południu, i podbój całej Azji. Jak bardzo wiązano podboje w Nubii z Sesostrisem świadczy Pauzaniusz (*Periegesis* I 42, 3), który pisząc o pochodzeniu Sesostrisa, wywodzi go z Etiopii, skąd miał udać się do Egiptu, a później do Suzy.

Zarówno Lukan (X 272–282), jak i Strabon (XVII 1, 5) – opisując wyprawy Sesostrisa do krańców Nubii – dziwili się, iż nie dotarł do źródeł Nilu<sup>53</sup>.

Podboje swe Sesostris upamiętniał stelami. W Etiopii postawił taką w Deire, naprzeciwko miasta zamieszkanego przez lud Ichtiofagów, według Strabona (XVI 4, 4) informowała ona, iż władca ten przekroczył zatokę Akaba (?)<sup>54</sup>.

<sup>49</sup> Szmaragdow 1861, 19. W dziewiętnastowiecznej prozie rosyjskiej (Aleksandr Fomič Vel'tman, *Предки Калимероса. Александр Филиппович Македонский*, Москва 1836) nawet Napoleona porównywano z Sesostrisem jako „wzorem” wielkiego wojownika – zob. Panova 2006, 26.

<sup>50</sup> Np. Guignes 1769; Hornung 1999, 136; Tomsinov 2002, 113–114.

<sup>51</sup> Turpin 1772, II, 148. Źródłem tej informacji była zapewne enigmatyczna wzmianka u Lukana (*Bello Civilis*, X 276), że Sesostris dotarł „do krańców świata zachodniego”.

<sup>52</sup> Wydaje się, że wpływ na uznanie Kolchów za potomków Egipcjan mógł mieć kolor ich skóry. Pindar (*Pyth.* IV 10, 1) pisze o nich jako o brunatnolitych. Chcę zwrócić uwagę, że Tacyt (*Ann.* II 60), pisząc o Tebach, zamieszkanym przez siedemset tysięcy młodzieży, która służyła zbrojnie, zamiast Sesostrisa jako wielkiego wojownika, pod sztandarami którego owa młodzież służyła, wymienia Ramzesa Wielkiego. Jemu też przypisuje podbój Libii, Etiopii, Medów, Persów, Baktrianów, krain zamieszkanym przez Syryjczyków, Armeńczyków i Kappadoków. Odmiennego zdania jest też Józef Flawiusz (*Antiquitates* VIII 10, 2), który uważał, że władcą-zdobywcą Azji był Isokos (Sesak), a Herodot się pomylił, przypisując te czyny Sesostrisowi.

<sup>53</sup> Zwracam uwagę na fakt, iż Diodor nie potrafił się zdecydować, kto podbił Etiopię. Przedstawia dwóch kandydatów – babilońską Semiramidę (Diodor II 14, 4 i 16, 1) i egipskiego faraona Sesostrisa (Diodor I 55, 1).

Herodot (II 106) pisał, iż Sesostris wznosił podobne słupy także podczas wyprawy do Azji. Najdalej położone, jego zdaniem, występują na terenie Jonii (dziśszej Turcji). Heinrich Brugsch<sup>55</sup> w komentarzach do Herodota wskazuje na płaskorzeźby w Dolinie Karabel (przy drodze Kemalpassa–Torwali), umieszczone na skałach jako ikonograficzne źródło, do którego mógł się odwoływać grecki historyk<sup>56</sup>. W Syrii liczne stele, dla upamiętnienia swoich sukcesów militarnych na tym obszarze, pozostawili władcy Nowego Państwa<sup>57</sup> (Totmes I, Totmes III, Seti I, Ramzes II).

Wydawałoby się, że odczytanie pisma hieroglifów zmieni obraz Sesostrisa także u polskich uczonych, nadal jednak w egiptologii XIX i XX wieku trwała dyskusja nad tą postacią. Problem ten doczekał się już licznych opracowań. Odczytanie pisma hieroglificznego nie dało jednak odpowiedzi na pytanie, który historyczny władca Egiptu krył się pod greckim imieniem Sesostris.

Joachim Lelewel<sup>58</sup> nie postrzegał już Sesostrisa jako ideału władcy, jego panowanie skwitował zdaniem<sup>59</sup>:

Sesostris (1356–1312), sławiony z zaborów i jedynych, jakie w tych wiekach Egipt, prowadził wojen postronnych, miał we wszystkim tym starań swych dokładać.

Kim więc był? Kandydatów, w których najczęściej widziano „prototyp” Sesostrisa, było dwóch – Senuseret III z XII i Ramzes II z XIX dynastii. W początkach nowożytnej egiptologii Sesostrisa natychmiast zidentyfikowano z Ramzesem II<sup>60</sup>. Taka myśl najwcześniej pojawia się w rozprawach Salvoliniego<sup>61</sup>, Lepsius<sup>62</sup>, de Rougé’a<sup>63</sup>, Maspero<sup>64</sup>. W Polsce taką identyfikację za prawidłową uznał też Józef Kościelski<sup>65</sup>.

<sup>54</sup> W Nubii zachowały się np. stele Senusereta III w Semna (Grajetzky 2009a, 135), Totmesa III w Napacie i Gebel Barkal (Gabriel 2009, 47).

<sup>55</sup> Herodotos 1902, II, 117.

<sup>56</sup> Wizerunkowi w górnej części reliefu towarzyszą luwijskie inskrypcje hieroglificzne. Zamieszczona reprodukcja obiektu (Karabel A) wskazuje wyraźnie na hetyckie, a nie egipskie, pochodzenie tej płaskorzeźby. Datowana jest obecnie na połowę XIII wieku przed Chr. Przypisuje się je władcy królestwa Mira o imieniu Taekasnawa (Bryce 2005, 306). Zob. też Obsomer 1989, 131–135.

<sup>57</sup> Zachowały się stele egipskie z Nahr el-Keb na północ od dzisiejszego Bejrutu i Beth-Chan na wschód od Megiddo. Obsomer (1989, 119–122) sądzi, że Herodot te ostatnie przypisał Sesostrisowi.

<sup>58</sup> Lelewel 1966, 77.

<sup>59</sup> O jego wiedzy „egiptologicznej” – Kaczmarek 2002.

<sup>60</sup> Argumentując za taką identyfikacją, James Baikie (1932, 32–33, 149) odwoływał się przy identyfikacji różnych znalezisk archeologicznych do przypisanych przez Herodota Sesostrisowi miejsc i obiektów. Wydaje się, że autor nie był jednak w pełni przekonany do tej identyfikacji, bowiem pisząc o piramidzie Senusereta III nazwał go też imieniem Sesostris (Baikie 1932, 164).

<sup>61</sup> Savolini 1835.

<sup>62</sup> Lepsius 1840, 39–41.

<sup>63</sup> De Rougé 1856.

Nie wszyscy zaakceptowali tę tezę. David Lévi-Alvares<sup>66</sup> w podręczniku szkolnym, dostępnym polskim uczniom połowy XIX wieku, uznał Sesostrisa za postać zbiorczą, na którą składały się dokonania dwóch władców: Seti I (1290–1279/1278 przed Chr.) i jego syna – Ramzesa Wielkiego. W owych złączonych w całość postaciach widział twórcę XIX dynastii<sup>67</sup>.

Niektórzy późniejsi egiptolodzy, wśród nich Kurt Lange<sup>68</sup>, w postaci opisanej przez autorów antycznych widzieli jednak faraona Senusereta III z XII dynastii. Podobnego zdania są Claude Obsomer<sup>69</sup>, Hermann A. Schlögl<sup>70</sup>, Miroslav Bárta<sup>71</sup>, Wolfram Grajetzki<sup>72</sup> i Nicolas Grimal<sup>73</sup>. Pojawiają się też inne propozycje rozwiązania tego problemu, ale nadal łączące Sesostrisa tylko z XII dynastią. Zdaniem Gae Callendera<sup>74</sup> i Michaela Rice'a<sup>75</sup>, Sesostris autorów antycznych to połączenie dokonań dwóch wielkich charyzmatycznych przedstawicieli XII dynastii – Senusereta I (1956–1911/10 przed Chr.) i Senusereta III.

Pojawia się pytanie, na ile rządy i osiągnięcia Senusereta III stałyby się pierwowzorem dla dokonań Sesostrisa u autorów antycznych. Spróbujmy się im przyjrzeć.

O zakresie prac budowlanych podjętych w czasach Senusereta III wiemy niewiele. Z zachowanych inskrypcji wynika, że wysłano wyprawy do kamieniołomów w Wadi el-Hudi (w 13 roku), Wadi Hammamat (w 14), do Hatnub i na Synaj (nie-datowane). Wydaje się, że faraon ten budował świątynie na całym obszarze swego państwa, ale żadna z nich, niestety, nie zachowała się. Znaleźiska archeologiczne wskazują, że na jego rozkaz wznoszono świątynie w Medamud, Erment i Bubastis<sup>76</sup>. Dużo większy wkład w budownictwo świątynne mieli jednak władcy Nowego Państwa, w tym jego konkurent do imienia – Ramzes II.

<sup>64</sup> Maspero 1867.

<sup>65</sup> Kościelski 1876.

<sup>66</sup> Lévi-Alvares 1852, 33.

<sup>67</sup> Zwracam uwagę, że już K o t o w s k i (1818, 10), kreśląc sylwetkę tego władcy, nie ukrywał, że jego zdaniem nie jest to rzeczywista postać, ale do jakiegoś stopnia wizerunek – użyjmy nowszej terminologii – wirtualny. Heinrich Brugsch (Herodotos 1902, 113) w komentarzach do Herodota II 102 także łączy obu władców, pisząc o Sesostrisie.

<sup>68</sup> Lange 1954.

<sup>69</sup> Obsomer (1989) podjął się próby wyjaśnienia antycznych przekazów o sukcesach władcy.

<sup>70</sup> Schlögl 2009, 138.

<sup>71</sup> Bárta 1999, 103.

<sup>72</sup> Grajetzki 2009a, 52, 54.

<sup>73</sup> Grimal 2004, 174.

<sup>74</sup> Callender 2000, 166.

<sup>75</sup> Rice 2003, 135.

<sup>76</sup> Helck 1968, 114. Strabon (XVI 4, 7) przypisuje mu też wzniesienie świątyni Izdy na nubijskiej wyspie nilowej w okolicach Tauri, na jednym ze wzgórz. Dotychczas nie udało się jej zlokalizować. Być może należy tę informację łączyć z budowlami częściowo zachowanymi, ale pochodzącymi z okresu Nowego Państwa, np. w Gebel Barkal. Zwraca uwagę, że w historiografii oświeceniowej nie uwzględniano jego wkładu w rozwój sztuki. Niezauważona przeszła bowiem wzmianka Pauza-

Także w przypadku budowli militarnych, których wzniesienie w Egipcie przypisywano Sesostrowi, nasza wiedza jest niewielka, większość bowiem z powstałych z cegły mułowej fortyfikacji uległa już zniszczeniu. Z tekstów staroegipskich wiemy jednak, że budowle takie istniały. Dzisiaj potwierdzają to badania archeologiczne. W tradycji zapewne zachowały się wspomnienia największych przedsięwzięć budowlanych. Chociaż pisarze antyczni nie wymieniają ich z nazwy, można przypuszczać, iż ich przekaz dotyczy najbardziej znanych budowli epoki Średniego Państwa. Przyjrzyjmy im się. Sławny „Mur Księcia”, składający się z szeregu fortów chroniących drogi do Egiptu od wschodu, zbudował Amenemhat I (1976–1947 przed Chr.), założyciel XII dynastii, o czym świadczy m.in. egipskie opowiadanie *Sinuhe*<sup>77</sup>, którego bohater żył w czasach tego faraona i jego następcy – Senusereta I<sup>78</sup>. Senuseret III natomiast odnowił i zbudował szereg fortec w Nubii pomiędzy Semna a Buhen (m.in. Semna, Kumma i Uronarti). Osiem zbudowanych przez niego fortec miało zatrzymać napływ plemion z południa na nubijskie obszary zajęte przez Egipcjan. Do czasów budowy Jeziora Namera część z tych budowli, zachowana do wysokości kilku metrów, była jeszcze widoczna. Drugi kandydat, Ramzes II, fortyfikował zachodnią granicę państwa – deltę Nilu, od Memfis po wybrzeże morskie<sup>79</sup>.

Brak też pewnych źródeł poświadczających budowę przez Senusereta III kanału łączącego Nil z Morzem Czerwonym, chociaż Anne Burton<sup>80</sup> sądzi, iż pierwsze prace przy realizacji takiej inwestycji podjęto właśnie w czasach XII dynastii. Z całą pewnością budowę kanału łączącego Nil z Morzem Czerwonym podjął się Necho II (610–595 przed Chr.) i Dariusz I (522–486 przed Chr.). Senuseret III jednak wybudował ważny dla ekspedycji militarnych i handlowych kanał (Piękne są drogi Cha-kau-Re), omijający porohy I katarakty. Nie był wielki, bo jego długość wynosiła tylko 75 m, szerokość 10 m, a głębokość 7,5 m. Zbudowano go koło wyspy Sehel, na południe od Elefantyny. Także w tym przypadku miał poprzednika w osobie Merenre (Nemti-em-saf I, 2285–2279 przed Chr.), władcy VI dynastii. Kanał zbudowany przez tego ostatniego Senuseret III powiększył i przystosował do nowych potrzeb.

Sesostrowi przypisywano, za Herodotem, pierwszeństwo w budowaniu statków w Egipcie<sup>81</sup>. Obecne badania archeologiczne potwierdzają egipskie zainteresowanie morzem już przynajmniej od czasów Starego Państwa. Wiemy z Roczników Królewskich (Kamień z Palermo), że dużą flotą morską (40 jednostek wysłanych po drewno cedrowe) na Morzu Śródziemnym dysponował Snofru (2639–2604

nia ssa (*Periegesis* I 42, 3) o tym, iż w Tebach wystawił kolosalny posąg, który jedni przypisywali Memnonowi, inni Famenofowi, a jeszcze inni – właśnie jemu.

<sup>77</sup> Andrzejewski 1958, 79–100.

<sup>78</sup> Bárta 1999.

<sup>79</sup> Kitchen 2002, 82.

<sup>80</sup> Burton 1972, 131.

<sup>81</sup> Herodot (II 102) pisze o jego wyprawie statkami na Morze Czerwone.

przed Chr.), twórca IV dynastii<sup>82</sup>. W czasach Sahure (2496–2483 przed Chr.), władcy V dynastii, ze statków skorzystano przy inwazji wybrzeża syryjskiego<sup>83</sup>.

Stocznia na wybrzeżu Morza Śródziemnego funkcjonowała w czasach Totmessa III (XVIII dynastia). Powstałe tam okręty władca wykorzystał, prowadząc wyprawę wojenną wzdłuż wybrzeża syryjskiego (współczesny Liban)<sup>84</sup>.

Także na wybrzeżu Morza Czerwonego znaleziono ślady portu (Sawew, dzisiejsze Mersa/Wadi Gawasis), datowane na XII dynastię. Jego budowę łączy się z wyprawą Senusereta I – a więc poprzednika Senusereta III na tronie – do Puntu<sup>85</sup>.

Wcześniej, bo już w okresie predynastycznym, statki wykorzystywano do transportu osób i towarów Nilem<sup>86</sup>.

Reorganizacji i nowego podziału kraju dokonał rzeczywiście Senuseret III, centralizując ponownie zarządzanie prowincjami i odsuwając od wpływów na poszczególne prowincje nomarchów, dotychczasowych ich zarządców<sup>87</sup>. W tym celu utworzono przy dworze królewskim, podległe wezyrowi, trzy specjalne urzędy (uaret): jeden dla Dolnego Egiptu, drugi dla Górnego i trzeci dla Głowy Południa (Elefantyna i Dolna Nubia).

W sferze dokonań militarnych Senuseret III ma jeszcze liczniejszych konkurentów, zwłaszcza z okresu Nowego Państwa. Wiemy, iż Senuseret III toczył wojny na południu z Nubijczykami w 8, 10, 18 i 19 roku swego panowania. Ekspedycje egipskie dotarły wówczas na południe od II katarakty – do Semny<sup>88</sup>. Wyprawiał się też do Azji. Na terenie Syropalestyny toczył wojny z ludem Mencziu i wówczas armie egipskie dotarły do Sekmem (biblijnego Sychem) i Litani<sup>89</sup>.

Na wschód i południe od Egiptu, na dużo większą skalę, wyprawy militarne podejmowali także władcy XVIII dynastii (Totmes I, Totmes III, Totmes IV) i XIX (Seti I i Ramzes II). Ze względu na szerokie rozpropagowanie swych osiągnięć mili-

<sup>82</sup> Gabriel 2009, 138.

<sup>83</sup> Gabriel 2009, 138. Grimal (2004, 85) powątpiewa w historyczność tego wydarzenia, utrwalonego na reliefach w Abusir. Również Bietak (1988) uważa, iż reliefy te przedstawiały raczej statki handlowe z syryjską załogą, a nie transport jeńców wojennych.

<sup>84</sup> Portem wyjściowym było nowo założone miasto Perunefer („Dobra Podróż”), leżące na zachodnim skraju starej stolicy Hyksosów – Awaris (Gabriel 2009, 56, 139). O stosunku Egipcjan do morza, egipskiej flocie i żegludze pisze ostatnio David Fabre (2005).

<sup>85</sup> Fabre 2005, 76. Zdaniem Bard i Fattovich (2010, 34), funkcjonowanie tego portu można, na podstawie typologii i stratygrafii ceramiki, datować na okres od schyłku Starego Państwa (VI dynastia) po początki Nowego Państwa (XVIII dynastia). Ze względu na warunki geograficzne badacze ci sądzą, że osadnictwo w tym miejscu nie było stałe.

<sup>86</sup> Zwraca uwagę zasięg tych wypraw, potwierdzony inskrypcjami naskalnymi z okresu predynastycznego. Znalaziono je m.in. w Sabu, w okolicach II katarakty nilowej (Morkot 2000, 41).

<sup>87</sup> Grajetzky 2009b.

<sup>88</sup> Helck 1968, 113; Grajetzky 2009a, 52–54.

<sup>89</sup> Wyprawę azjatycką Senusereta III na steli postawionej w Abydos opisał dowódca oddziału Chusobek, zwany Łysym (Garstang 1901, pl. V).

tarnych pretendentem do postaci Sesostrisa w tym przypadku może być Ramzes II, który – podobnie jak wcześniej jego ojciec Seti I – walczył z Hetytami na terenie Syrii. Ramzes II swoje wyprawy do Azji nagłośnił aż w trzynastu utworach w wersji ikonograficznej i słownej, co zapewne mocno utrwaliło jego czyny w pamięci potomnych<sup>90</sup>.

W Syrii i Nubii osiągnięcia jeszcze większe niż obaj poprzednio wymienieni władcy miał Totmes III, który – tworząc „imperium” sięgające na południu od V katarakty nilowej po Eufrat na wschodzie – wielokrotnie się tam wyprawiał. Liczba wypraw do Syrii (17), podejmowanych pomiędzy 22 a 42 rokiem jego panowania, oraz wielkość podbojów powoduje, że niektórzy badacze nazywają go egipskim Aleksandrem Wielkim<sup>91</sup>.

Analiza źródeł antycznych, przy dzisiejszym stanie wiedzy o historii starożytnego Egiptu, nie pozostawia żadnych wątpliwości – Sesostriś to postać, której dokonania są sumą osiągnięć wielkich faraonów z czasów Średniego i Nowego Państwa. Obraz dokonań Sesostrisa, znanych nam z przekazów autorów antycznych, bardzo wyraźnie pokazuje, że jest to komasacja w jedną całość prac wielu władców starożytnego Egiptu<sup>92</sup>.

Analizując informacje autorów antycznych o dokonaniach Sesostrisa należy, jak sądzę, widzieć w tej postaci raczej ideał władcy niż jednego, konkretnego faraona. Za takim rozstrzygnięciem przemawia szereg argumentów, które starałem się powyżej przedstawić.

Zastanawiający jest w tych opracowaniach, poczynawszy od autorów antycznych, układ narracji – najpierw zwycięskie wojny (w Etiopii, Azji i Europie), a dopiero potem reorganizacja kraju (podział całego kraju na 36 prowincji) i działalność budowlana (wybudował sto „kościółów”, kanały, mur obronny od wschodu)<sup>93</sup>.

W epoce Oświecenia w „legendarnych” dziejach Egiptu poszukiwano przede wszystkim przykładów władców mądrych, sprawiedliwych oraz gospodarnych. Intencje autorów są dość czytelne – kreśląc portret tego władcy w zdecydowany i jednoznacznie pozytywny sposób apelowali do współczesnych, by brali z niego przykład. Dlatego też do podręczników, chociaż rzadziej, trafiają legendarny twórca

<sup>90</sup> Przedstawienia bitwy pod Kadesz umieszczono w wielu miejscach: na zewnętrznym murze jego świątyni w Abydos; w świątyni Amona-Re w Karnaku (w północno-zachodnim narożniku dziedzińca ze Skrytką), na zachodniej fasadzie muru zachodniego dziedzińca IX pylonu, na południowym murze zewnętrznym sali hipostylowej; w świątyni w Luksorze – na północnym masywie pylonu i na murach przedniego dziedzińca; w Ramesseum na obu pylonach; w Abu Simbel na północnej ścianie wielkiej sali. Tekst o bitwie pod Kadesz utrwalono też na papirusach Raifé, Sallier II, Chester Beatty III verso (Kitchen 2002, 75).

<sup>91</sup> Gabriel 2009, 21.

<sup>92</sup> Zdaniem Jana Assmanna (2000, 274; 2003), staroegipska i pod jej wpływem antyczna wersja dokonań Sesostrisa mogła zrodzić się już w epoce saickiej, a rozbudowano ją na potrzeby propagandy królewskiej Ptolomeuszów.

<sup>93</sup> Np. Kotowski 1818, 9–10; Milewski 1827, 134.

państwa Menes, uczony medyk Tosorthros<sup>94</sup>, prawodawca Bokchoris (719/17–712 przed Chr.), faraon XXIV dynastii; Necho II z XXVI dynastii, budowniczy kanału łączącego Nil z Morzem Czerwonym. Z uznaniem pisano również o Psammetyku II (595–589 przed Chr.), za panowania którego rozbudowano porty i rozwinął się handel, ale obaj ostatni to już postacie przez autorów oświeceniowych podręczników uznane za historyczne.

Należy stwierdzić, że stworzone przez Herodota i Diodora wizerunki Sesostrisa spełniały zapotrzebowanie ówczesnych elit na ideał dobrego władcy.

### BIBLIOGRAFIA

- Andrzejewski T.  
1958 *Opowiadania egipskie*, Warszawa.
- Assmann J.  
2000 *Weisheit und Mysterium. Das Bild der Griechen von Ägypten*, München.  
2003 *The mind of Egypt. History and Meaning in the Time of Pharaohs*, Cambridge Mass., London.  
2006 *Ma=at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*, München.
- Baikie J.  
1932 *Egyptian Antiquities in the Nile Valley. A descriptive Handbook*, London.
- Bard K.A., Fattovich R.  
2010 Recent Excavations at the Ancient Harbor Saww (Mersa/Wadi Gawasis) on the Red Sea [w:] *Offerings to the Discerning Eye. An Egyptological Mendley in Honor of Jack A. Josephson*, ed. by Sue H. D’Auria, Leiden, s. 34–38.
- Barta M.  
1999 *Sinuhetûv útěk z Egypta. Egypt a Syropalestina v době Abrahamově*, Praha.
- Bietak M.  
1988 Zur Marine des Alten Reiches [w:] *Pyramids Studies and other Essays presented to I.E.S. Edwards*, ed. by J. Baines, T.G.H. James, A. Leahy, A.F. Shore, London, s. 35–40.
- Błociszewski K.  
1850 *Historya powszechna dla uczącej się młodzieży*, t. I. *Dzieje starożytne*, Poznań.
- Borzęcki H.  
1776 *Zbiór krótki historyi Egipskiej i Kartagińskiej*. Z francuzkiego na polski język polski przełożony, Grodno.

---

<sup>94</sup> To faraon Dżoser (2690–2670 przed Chr.) – złożony w jedną postać z budowniczym jego piramidy, Imhotepem.

- Bryce T.  
2005 *The Kingdom of the Hittites*, Oxford.
- Burton A.  
1972 Diodorus Siculus, Book I. *A Commentary*, Leiden.
- Callender G.  
2000 The Middle Kingdom Renaissance (c. 2055–1650 BC) [w:] *The Oxford History of Ancient Egypt*, ed. by I. Shaw, Oxford, s. 148–183.
- Cantu C.  
1853 *Historia powszechna*. Przełożona przez Leona Rogalskiego, I, Warszawa.
- Fabre D.  
2005 *Seafaring in Ancient Egypt*, London.
- Gabriel R.A.  
2009 *Thutmose III. The Military Biography of Egypt's Greatest Warrior King*, Washington, D.C.
- Garstang J.  
1901 *El Arábah a cemetery of the Middle Kingdom survey of the Old Kingdom temenos graffiti from the temple of Sety ...* With notes by Percy E. Newberry on the hieroglyphic inscriptions and by J. Grafton Milne on the Greek graffiti, London.
- Grabski A.F.  
1976 *Myśl historyczna polskiego Oświecenia*, Warszawa.
- Grajetzky W.  
2009a *The Middle Kingdom of Ancient Egypt*, London.  
2009b *Court Officials of the Egyptian Middle Kingdom*, London.
- Grimal N.  
2004 *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa.
- Guignes J. de  
1769 *Mémoires dans lequel on prouve que le Chinois sont une colonie Egyptienne*, Paris.
- Hegel G.W.F.  
1958 *Wykłady z filozofii dziejów I*, Warszawa.
- Helck W.  
1968 *Geschichte des alten Ägypten*, Leiden.
- Herodotos  
1902 *Herodotos erklärt* von Heinrich Stein, t. I, 2, *Buch II* mit erklärenden Beiträgen von H. Brugsch und einem Kärtchen von H. Kiepert, Berlin.

- Hornung E.  
1999 *Das esoterische Ägypten. Das geheime Wissen der Ägypter und sein Einfluß auf das Abendland*, München.
- Kaczmarek H.  
2002 Joachim Lelewel i jego zainteresowanie starożytnym Egiptem, *Przegląd Orientalistyczny* 3–4, s. 141–157.  
2004 Starożytny Egipt w podręcznikach szkolnych czasów Komisji Edukacji Narodowej, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 49/3–4, s. 39–70.  
2005 Dominika Aleksandra Gabriela Szybińskiego wiedza „egiptologiczna”, *Przegląd Orientalistyczny* 1–2, s. 3–14.
- Kitchen K.A.  
2002 *Ramzes Wielki i jego czasy*, Warszawa.
- Kościelski J.  
1876 Jeden dzień w Stubramnych Tebach za wielkiego Ramzesa, *Ateneum. Pismo naukowe i literackie* 2, s. 537–552.
- Kotowski P.  
1818 *Historia powszechna w Trzech Częściach, Część I. Historia starożytna zawierająca dzieje wszystkich narodów od stworzenia świata do potyczki pod Akcyum 1–3974 roku świata*, Warszawa.
- Lange K.  
1954 *Sesostris. Ein ägyptischer König in Mythos, Geschichte und Kunst*, München.
- Lelewel J.  
1966 *Dzieje starożytne*. Opracował Tadeusz Zawadzki, w tegoż: *Dzieła*, t. IV, Warszawa.
- Lepsius R.C.  
1840 *Über das Basrelief den Ramses Sesostris vorstellend*, BPAW (1840), s. 39–41.
- Levi-Alvares D.  
1852 *Obraz historii powszechnej, skreślony podług nowej zupełnie metody ułatwiającej wykład i naukę głównych wypadków od stworzenia świata do naszych czasów*, cz. I. *Dzieje starożytne*, Warszawa.
- Maspero G.  
1867 *L'inscription dédicatoire du temple d'Abydos, texte, traduction & notes suivi d'un essai sur la jeunesse de Sesostris*, Paris.
- Milewski K.  
1827 *Wiadomości z historii powszechnej dla użytku instytucji płci żeńskiej przez....* T. I obejmujący wiadomości z historii starożytnej, Warszawa.
- Morkot R.G.  
2000 *The Black Pharaohs. Egypt's Nubian Rulers*, London.

- Obsomer C.  
1989 *Les campagnes de Sésostris dans Hérodote. Essai du texte grec à la lumière des réalités égyptiennes*, Bruxelles.
- Panova L.G.  
2006 *Русский Египет Александрийская поэтика Михаила Кузмина*, t. I, Москва.
- Piramowicz G.  
1776 *Uwagi o nowym instrukcji publicznej ukladzie, przez Komisją Edukacyi Narodowej uczynionym, ku objaśnieniu chcących o nim wiedzieć i sądzić*, Warszawa.
- Piwnicki W.  
1772 O zwierzchności w Egipcie [w:] *Historia polityczna państw starożytnych od pewnego Towarzystwa napisana*, Warszawa, s. 170–171.
- Rice M.  
2003 *Egypt's Legacy. The Archetypes of Western Civilization 3000–30 BC*, London–New York.
- Rollin K.  
1743 *Na większą chwałę Boga a synom oyczyzny na pożytek Dziejopis starożytny Egipcjanów, Kartainców, Assyryczyków, Babilońców, Medów, Persów, Macedończyków y Greków przez ... Rektora Szkół Paryzkich, Nauczyciela wymowy w Kollegium Królewskim, y Kollegę Akademii Królewskiej napisów, y wyzwolonych nauk, francuskim językiem napisany, A od Józefa Alexandra xiążęcia z Prussów na Jablonowie y Lacowcach, hrabi na Lisiance i Zawalowie, L B na Podhorcach Jabłonowskiego, Buskiego, Korsuńskiego, Wołyńskiego, Zagośckiego, Onyxteńskiego, Dzwiniogrodzkiego starostę, Lawaryskiego, Rakanciskiego dzierzawcę y rosmistrza woysk Koronnych, na Oyczystą mową wyłożony*, t. I, Lublin.  
1769 *Histoire ancienne des Egyptiens, des Carthaginois, des Assyriens, des Babyloniens, des Medes et des Perses, des Macedoniens, des Grecs*, t. I, Paris.
- Rougé E. de  
1856 *Le poème de Pen-ta-our, extrait d'un mémoire sur les campagnes de Ramsès II (Sésostris); lu dans la séance publique annuelle des cinq académies, le 14 août 1856*, Paris.
- Rutherford I.  
2003 Pilgrimage in Greco-Roman Egypt: New Perspectives on Graffiti from the Memnonion at Abydos [w:] *Ancient Perspectives on Egypt*, ed. by R. Matthews and C. Roemer, London, s. 171–189.
- Salvolini F.  
1835 *Campagne de Rhamsès-le-Grand (Sésostris) contre les Schèta et leurs alliés, manuscrit hiératique égyptien, appartenant à M. Sallier, à Aix en Provence; notice sur ce manuscrit*, Paris.

Schlögl H.A.

2009 *Starożytny Egipt. Historia i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, Warszawa.

Sesostris

1777 *Sesostris [w:] A new historical Biographical and Classical Dictionary containing a concise and alphabetical count of the most remarkable Events recorded in Ancient History, Extracted from the most celebrated classical Writers: also the Lives and Characters of the most Illustrious Personages among the Greeks, Romans Egyptians, Carthaginans, and other distinguished Nations...*, [London], [w książce brak paginacji].

Skrzetuski J.K.

1782 *Historia powszechna dla szkół narodowych na klasę III*, Marywil.

Szmaragdow S.N.

1861 *Krótki rys historii powszechnej dla początkującej młodzieży z trzema krajobrazami podług ... ułożył Piotr Skrzypiński* Warszawa.

Szybiński D.

1772 *Krótką wiadomość o znakomitych w świecie monarchiach, starodawnych królestwach, rzeczachpospolitych, tudzież o cesarzach państwa rzymskiego i jego podziale, upadku wzmocnieniu na Zachodzie, powstanie natomiast tureckiego na Wschodzie, y rewolucyach w nich zachodzących do naszych czasów*, t. I, Warszawa.

Tomsinow V.A.

2004 *Краткая история египтологии*, Москва.

Turpin F.-H.

1772 *Histoire universelle imitée de l'anglois*, t. II, l'*Histoire de l'Egypte, & des Peuples de Canaan*, Paris.

Vercoutter J.

1992 *Le déchiffrement des hiéroglyphes égyptiens (1680–1840) [w:] Studia Aegyptiaca XIV, The Intellectual Heritage of Egypt. Studies presented to László Kákosy by friends and colleagues on the occasion of his 60th Birthday*, s. 579–586.

Wężyk W.

1842 *Podróże po starożytnym świecie... w dwóch częściach, Egipt, część pierwsza Dzieje*, Warszawa.

Wolski M.

1784 *Mowa ... zawierająca uwagi nad pierwiastkowemi Dziejami świata, nad dawnym Egyp-tem, nad Assyryą, Medami y Persami*, Wilno.

Zinkow L.

2006 *Nad Wisłą, nad Nilem ... Starożytny Egipt w piśmiennictwie polskim (do roku 1914)*, Kraków.

**SESOSTRIS –  
THE IDEAL RULER OF THE ENLIGHTENMENT**

Summary

In the late 18<sup>th</sup>/early 19<sup>th</sup> century, numerous social transformations unfolded in Europe. Developing science was supposed to provide new discoveries as well as explain the contemporary world. History, in Cicero's words, the teacher of life, was expected to provide positive exemplars to be followed by society and negative ones to be avoided. Such exemplars were looked for in the closer or more distant past. The Egyptian Pharaoh Sesostris, not very popular in the previous centuries, suddenly became the front person of the time. Herodotus and Diodorus Siculus' writings were the source of knowledge about the pharaoh and from these texts by ancient writers people chose what they assumed important for their times. It is noteworthy that while studying Sesostris' activities, people of the Enlightenment appreciated mostly not his war quests, but his achievements in the fields of economy, administration and law. Hence, a new ideal of a ruler emerged – wise, righteous and taking care of all his subjects. Given his position in the works of some ancient authors, Sesostris himself must have played an important role in promoting an image of the ideal ruler at the time. Unfortunately, studies on the Ancient Egypt have not provided an unequivocal answer as regards the position of Sesostris for the Ancients. It seems that the writings referred at least to two rulers: Senuseret III and Ramses II. The puzzle still needs to be solved.

*Translated by Lucyna Leśniak*